

सव्य आङ्गिरसः। इन्द्रः। जगती, १३-१५ त्रिष्टुप्।

त्यं सु मेषं महया स्वर्विदं शतं यस्य सुभ्वः साकमीरते।

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथमेन्द्रं ववृत्यामवसे सुवृक्तिभिः ॥ १ ॥०५२ ॥०१

सु मेषम्- सुष्ठु मिषन्तम्। क्रान्तदर्शिनमिति भावः। मिषधातोर्दर्शनार्थः ग्रन्थेषु प्रसिद्धः। स्वर्विदम्- ज्योतिर्विदम्। यस्य। शतम्- बह्वयः। सुभ्वः- शोभनभावनाः। साकम्- युगपत्। ईरते- प्रेरयन्ति। ईर गतौ कम्पने। त्यम्- तम्। महय- वर्धय पूजय वा। वाजम्- गतिमन्तम्। वज गतौ। अत्यं न- प्राणप्रतीकमश्वमिव। हवनस्यदम्- आह्वानं प्रति प्रस्रवणम्। स्यन्दू प्रस्रवणे। रथम्- लक्ष्यप्रापकगतिभूतम्। इन्द्रम्- ईशनशीलम्। अवसे- रक्षायै। सुवृक्तिभिः- सुष्ट्वावर्जकैः। आ ववृत्याम्- प्रत्यावर्तयामि। अस्मद्धृदये पुरातनसिद्धमपि नष्टमिव भान्तं पुनर्बुद्धये। १ ॥

स पर्वतो न धरुणेष्वच्युतः सहस्रमूतिस्तविषीषु वावृधे।

इन्द्रो यद्वृत्रमवधीन्नदीवृतमुञ्जन्नर्णासि जर्हृषाणो अन्धसा ॥ १ ॥०५२ ॥०२

अन्धसा- रसानुभवेन। जर्हृषाणः- हृष्टः। इन्द्रः- इन्द्रियेशनदेवः। यत्- यदा। अर्णासि- अपः। मूलशक्तिप्रवाहमिति भावः। उञ्जन्- वि सृजन्। नदीवृतम्- अपां मूलशक्तिप्रवाहानामावारकम्। वृत्रम्- आवारकम्। अवधीत्- नाशितवान्। तदा। पर्वतो न- गिरिरिव। धरुणेषु- धारकेषूदकेषु। अच्युतः- अपतितः। सहस्रमूतिः- बहुविधरक्षणतन्त्रः। इन्द्रः। तविषीषु- बलेषु। वावृधे- ववर्ध ॥२ ॥

स हि द्वरो द्वरिषु वव्र ऊर्धनि चन्द्रबुधो मदवृद्धो मनीषिभिः।

इन्द्रं तमहे स्वपस्यया धिया मंहिष्ठरातिं स हि पप्रिरन्धसः ॥ १ ॥०५२ ॥०३

द्वरिषु- आवारकाणाम् । द्वरः- आवारकः । सः- असाविन्द्रः । ऊधनि- चिदाकाशे चित्ताकाशे वा ।
ऊर्ध्वं ध्रियते अस्मिन् जलमिति ऊर्ध्वः । जलं तु श्रुतौ आधारशक्तिप्रवाहः । वव्रः- संभक्तः । वृङ्
संभक्तौ । चन्द्रबुध्नः- आह्लादमूलः । चदि आह्लादने । मनीषिभिः- मेधाविभिः । मदवृद्धः- हर्षप्रवृद्धः ।
मदी हर्षे । स्वपस्यया- शोभनकर्मयोग्यया । धिया- धारणया । मंहिष्ठरातिम्- प्रवृद्धदानम् । तम् ।
इन्द्रम्- मनोबुद्ध्यादीशनशीलम् । अहे- आह्वये । सः । अन्धसः- सोमस्य रसस्य । पप्रिः-
पूरयिता ॥३ ॥

आ यं पृणन्ति दिवि सद्बर्हिषः समुद्रं न सुभ्वः^१ स्वा अभिष्टयः ।

तं वृत्रहत्ये अनु तस्थुरूतयः शुष्मा इन्द्रमवाता अहुतप्सवः ॥ १ ॥०५२ ॥०४

समुद्रं न- समुद्रमिव स्थितम् । यम्- यमिन्द्रम् । दिवि- चिदाकाशे । सद्बर्हिषः- चिदाकाशस्थाः ।
सुभ्वः- शोभनसत्ताभूतशक्तयः । स्वाः- आत्मभूतशक्तयः । अभिष्टयः- अभितो गमनवत्यः । आ-
समन्तात् । पृणन्ति- पूरयन्ति । तम्- तमिन्द्रम् । वृत्रहत्ये- आवरणशक्तिभेदनाय । शुष्माः-
वृत्रशोषकाः । अवाताः- गतिनिवृत्ताः । अहुतप्सवः- विस्ताररसानुभवाः । ऊतयः- रक्षाः । अनु
तस्थुः ॥४ ॥

अभि स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यतो रघ्वीरिव प्रवणे संस्रुरूतयः ।

इन्द्रो यद्वज्री धृषमाणो अन्धसा भिनद्वलस्य परिधीरिव त्रितः ॥ १ ॥०५२ ॥०५

यत्- यदा । वज्री- वज्रपाणिः । धृषमाणः- प्रगल्भः । जिघृषा प्रागल्भ्ये । त्रितः- रूपत्रयसंपन्नः ।
इव । भूर्भुवःसुवरूपलक्षितशरीरप्राणमनसां परिधिभेदनाय रूपत्रयं यथार्थत एकस्यैव । इन्द्रः-

इन्द्रियेशनशीलः। अन्धसा- रसानुभवेन। बलस्य- आत्मावारकस्य। बल संवरणे। परिधीन्-
बन्धनानि। परितः धीयते इति परिधिः। भिनत्- विभेद। तदा। अस्य- इन्द्रस्य। युध्यतः-
आत्मावरणशक्तिभूतबलेन युध्यतः। मदे- रसानुभवे सति। ऊतयः- रक्षाः। स्ववृष्टिम्-
स्वभूतवर्षकमिन्द्रं प्रति। अभि- अभितः। प्रवणे- निम्नम्। रघ्वीः- लघुतया द्रवन्त्य आपः। इव।
सस्रुः- जग्मुः॥५॥

परीं घृणा चरति तित्विषे शवोऽपो वृत्वी रजसो बुधमाशयत्।

वृत्रस्य यत्प्रवणे दुर्गृभिश्विनो निजघन्थ हन्वोरिन्द्र तन्यतुम्॥ १ ॥०५२ ॥०६

अपः- आधारशक्तीः। वृत्वी- आवृत्य। रजसः- जगतः। बुधम्- मूलम्। आशयत्-
आश्रित्याशेत। आवृणोदिति भावः। यत्- यदा। प्रवणे- प्रकर्षेण वननीये जगन्मूलभूतचिदाकाशे।
दुर्गृभिश्विनः- दुर्ग्रहव्यापनस्य। वृत्रस्य- आवरणप्रतीकराक्षसस्य। हन्वोः- मुखपार्श्वयोः। तन्यतुम्-
विस्तारभावनात्मकमायुधम्। तनु विस्तारे। तेनायुधेन। निजघन्थ- नितरां प्रजहर्था। चित्तस्य
विस्तारभावेन ह्रस्वभूतावरणनाशो योगशास्त्रे प्रसिद्धः। तदा। ईम्- एनमिन्द्रम्। परि- परितः।
घृणा- दीप्तिः। चरति। शवः- इन्द्रस्य बलम्। तित्विषे- जज्वाल। त्विष दीप्तौ॥६॥

हृदं न हि त्वा न्यृषन्त्यूर्मयो ब्रह्माणीन्द्र तव यानि वर्धना।

त्वष्टा चित्ते युज्यं वावृधे शर्वस्ततक्ष वज्रमभिभूत्योजसम्॥ १ ॥०५२ ॥०७

इन्द्र- ईशनशील। तव- भवतः। यानि वर्धना- ये वर्धकाः। ब्रह्माणि- मन्त्राः सन्ति ते। ऊर्मयः-
उदकतरङ्गाः। हृदं न- जलाशयमिव। त्वा- भवन्तम्। नि- नितराम्। ऋषन्ति- प्राप्नुवन्ति। ऋषी
गतौ। अथवा दर्शनं कुर्वन्ति। ऋषिशब्दो दर्शने प्रयुक्तः। त्वष्टा- शिल्पाधिदेवता। चित्- एव। ते-
भवतः। युज्यम्- समाधिसंपन्नम्। शवः- बलम्। वावृधे- अवर्धयत्। अभिभूत्योजसम्-

शत्रुनाशकबलयुक्तम् । वज्रम्- इन्द्रायुधम् । वृत्रहननार्थम् । ततक्ष- तनूकृतवान् । तक्षू त्वक्षू
तनूकरणे ॥७॥

जघन्वाँ उ हरिभिः सम्भृतक्रतविन्द्रं वृत्रं मनुषे गातुयन्नपः ।

अयच्छथा बाहोर्वज्रमायसमधारयो दिव्या सूर्यं दृशे ॥ १ ॥०५२ ॥०८

संभृतक्रतो- निष्पन्नसङ्कल्प । इन्द्र- बलाधिदैवत । अपः- उदकस्य । जीवाधारशक्तिप्रवाहस्य ।
मनुषे- मनुष्याय । गातुयन्- मार्गमिच्छन् । हरिभिः- स्वाकर्षणशक्तिभिः । वृत्रम्- आवरणशक्तिम् ।
जघन्वान्- हतवानसि । बाहोः- हस्तयोः । आयसं वज्रम् । अयच्छथाः- अग्रहीः । दिवि-
चित्ताकाशे । दृशे- दर्शनाय । सूर्य- आत्मसूर्यम् । आधारयः- धृतवान् ॥८॥

बृहत्स्वश्चन्द्रममवद्यदुक्थ्यमकृण्वत भियसा रोहेणं दिवः ।

यन्मानुषप्रधना इन्द्रमूतयः स्वर्नृषाचौ मरुतोऽमदन्ननु ॥ १ ॥०५२ ॥०९

यत्- यदा । भियसा- वृत्रभीत्या । स्वश्चन्द्रम्- स्वकीयाह्लादयुतम् । अमवत्- बलवत् । उक्थ्यम्-
मन्त्रभूतम् । दिवः- चिदाकाशं प्रति । रोहेणम्- आरोहणहेतुभूतम् । बृहत्- बृहत्साम । अकृण्वत-
जगुः । तदा । मानुषप्रधनाः- उपासकाख्यप्रकर्षसंपत्संपन्नाः । ऊतयः- रक्षाभूताः । स्वर्नृषाचः-
सूरिणः सेवमानाः । मरुतः- प्राणविशेषाः । इन्द्रम्- ईशानशीलं प्रभुम् । अनु अमदन्-
हर्षमनुबभूवुः ॥९॥

द्यौश्चिदस्यामवाँ अहे स्वनादयोयवीद्वियसा वज्रं इन्द्र ते ।

वृत्रस्य यद्वद्वधानस्य रोदसी मदं सुतस्य शवसाभिन्च्छिरः ॥ १ ॥०५२ ॥१०

अमवान्- बलवान्। द्यौः- चित्ताकाशः। चित्- एव। अहेः- बिलस्थसर्पवत् मनसि
प्रज्ञारहितान्धकारे निहितस्य आवारकस्य। तत्प्रतीकस्य वृत्रस्य राक्षसस्य। स्वनात्- गर्जनात्।
भियसा- भीत्या। अयोयवीत्- पृथग्भूतोऽभूत्। विषयबन्धनात्मकावरणशक्तिभीतो
योगिनश्चित्ताकाशः पृथग्भूत एवास्ति। इन्द्र- इन्द्रियेशनशील। सुतस्य- अभिषुतस्य निष्पन्नस्य
रसस्य। मदे- हर्षे। ते- भवतः। वज्रः। रोदसी- द्यावापृथिव्युपलक्षितमनःशरीरे। बद्धधानस्य-
बाधकस्य। वृत्रस्य- आवारकस्य। शिरः। शवसा- बलेन। अभिनत् ॥१०॥

यदिन्विन्द्र पृथिवी दशभुजिरहानि विश्वा ततनन्त कृष्टयः।

अत्राह ते मघवन्विश्रुतं सहो द्यामनु शवसा बर्हणा भुवत् ॥ १ ॥०५२ ॥११

यदिन्नु- यदा खलु। पृथिवी- भूमिः। दशभुजिः- दशगुणिता। शरीरं दशगुणितमारोग्यसंपन्नमित्यपि
भावः। कृष्टयः- मनुष्याः। विश्वा- सर्वाणि। अहानि- दिनानि। ततनन्त- विस्तारयेयुः। तनु
विस्तारे। दैवप्रज्ञाः विस्तारयेयुरिति भावः। अत्राह। पूर्वोक्तदेशकालेष्वेव। ते- भवतः। सहः -
वृत्रवधकारणं बलम्। विश्रुतम्- विख्यातम्। शवसा- भवदीयबलेन कृतः। बर्हणा- वृत्रवधः।
द्याम्- चिदाकाशम्। अनु भुवत्- अनुभवति। दैवप्रज्ञाविस्तारसमये शरीरारोग्यमपि। तत्समय एव
आत्मावरणशक्तिभेदनेन चिदाकाशानुभव इत्याध्यात्मिके। भूम्याः सस्याभिवृद्धिराकाशदर्शनं च
वृष्टिनिवारकशक्तिभेदनादित्याधिभौतिके ॥११॥

त्वमस्य पारे रजसो व्योमनः स्वभूत्योजा अवसे धृषन्मनः।

चकृषे भूमिं प्रतिमानमोजसोऽपः स्वः परिभूरेष्या दिवम् ॥ १ ॥०५२ ॥१२

धृषन्मनः- शत्रुधर्षणसङ्कल्पसंपन्न। रजसः व्योमनः पारे- द्यावापृथिव्योः पारे। स्वभूत्योजाः-
स्वात्मन्येव स्थितः। त्वम्। अवसे- रक्षायै। सुगतये। भूमिम्- पृथिवीम्। चकृषे- पक्वां चकर्त्त।

ओजसः- तेजसः । प्रतिमानम्- प्रतिनिधिरभूः । स्वः- ज्योतिष्मतीः । अपः- जीवाधारशक्तीः ।
परिभूः- परितो भवसि । दिवम्- चिदाकाशम् । आ- समन्तात् । एषि- गच्छसि ॥१२॥

त्वं भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य बृहतः पतिर्भूः ।

विश्वमाप्रा अन्तरिक्षं महित्वा सत्यमद्धा नकिरन्यस्त्वावान् ॥ १ ॥०५२॥१३

त्वम्- भवान् । भुवः- सतः । प्रतिमानम्- प्रतिनिधिः । पृथिव्याः- भूम्याश्च । प्रतिमानम् ।
ऋष्ववीरस्य- दर्शनीयवीरस्य । बृहतः- स्वर्लोकस्य । पतिः- पालकः । भूः- भवसि । महित्वा-
महिम्ना । विश्वम्- सर्वम् । अन्तरिक्षम् । अप्राः- अपूरयः । त्वावान्- भवत्सदृशः । नकिरन्यः- कोपि
नान्यः । सत्यमद्धा- एतत् सत्यमेव ॥१३॥

न यस्य द्यावापृथिवी अनु व्यचो न सिन्धवो रजसो अन्तमानशुः ।

नोत स्ववृष्टिं मदे अस्य युध्यत एको अन्यच्चकृषे विश्वमानुषक् ॥ १ ॥०५२॥१४

यस्य । द्यावापृथिवी- द्यावापृथिव्यौ । मनःशरीरे वा । न अनु व्यचः- न आनशाते । रजसः- जगतः ।
अन्तम्- अन्तस्थाः । सिन्धवः- आपश्च । आधारशक्तयश्च । यम् । न आनशुः । स्ववृष्टिम्-
स्ववर्षणस्य सोमस्य । मदे- हर्षे । युध्यतः- वृत्रैर्युध्यतः । अस्य- इन्द्रस्य । न वृत्रादयः प्रापुः ।
एकः- एक एव सन् । अन्यत्- स्वतो भिन्नम् । विश्वम्- जगत् । आनुषक्- अनुषक्तम् । चकृषे-
अकरोः ॥१४॥

आर्चन्नत्र मरुतः सस्मिन्नाजौ विश्वे देवासौ अमदन्ननु त्वा ।

वृत्रस्य यद्धृष्टिमता वधेन नि त्वमिन्द्र प्रत्यानं जघन्थ ॥ १ ॥०५२॥१५

यत्- यदा । भृष्टिमता- भ्रंशनसमर्थया । वधेन- हिंसया । इन्द्र- ईशानशील । त्वम् । वृत्रस्य-
आवरणशक्तिभूतस्य । प्रत्यानम्- प्राणनं प्रति । अन प्राणने । नि जघन्थ- प्राहार्षीः । तदा । आर्चन्-
पूजयन्तः । अत्र । विश्वे देवा मरुतः- सर्वे प्राणविशेषाः द्योतकाः । सस्मिन्- सर्वस्मिन् । आजौ-
वृष्ट्यावरणशक्त्या प्रभूताग्निकर्माख्ययुद्धे इत्याधिभौतिके । आत्मावरणशक्त्या प्रभूतोपासनाख्ययुद्धे
इत्याध्यात्मिके । त्वा- भवन्तम् । अनु । अमदन् ॥१५॥

Dr. Rangraji